

A szürkeállomány területi különbségei – katedrán innen és túl

A társadalmi-területi egyenlőtlenség-rendszer különböző dimenziói Magyarországon hosszú idő óta meglehetősen konzisztens képet mutatnak: az egyes térségekben egymás hatását erősítik a különféle vonatkozásokban kimutatható társadalmi előnyök, illetve hátrányok. Mégis, e különböző tényezők közül a legtöbb kutató kiemelkedő hatást tulajdonít a *kulturális* természetű különbségeknek, ezeken belül a tudást és az ennek háttérében álló iskolázottságot emelve ki mint a társadalmi, illetve területi differenciálódást magyarázó legfontosabb tényezőt (Bourdieu 1972, Enyedi 1996 stb.). Különböző tudományterületek kutatóitól származó empirikus bizonyítékok sora is utal arra, hogy az iskolázottság mind az egyének, mind a térségek általános helyzetének, „státusának” – egyebek mellett a gazdasági természetű, anyagi jellegű egyenlőtlenségeknek is – legalább három évtizede a legfontosabb mérhető meghatározója Magyarországon (Kolosi 1987, Rechnitzer–Smahó 2005 stb.).¹ Jelentősége, úgy tűnik, 1989 után is csak fokozódott: a magasabb iskolázottság egyre növekvő bérelőnyt is jelent (Kézdi 2004), nem beszélve az elhelyezkedési esélyekben – térségi értelemben pedig az adaptivitásban, versenyképességben – mutatkozó különbségekről. Különösen a *felsőfokú* végzettség hozadéka mutatkozik egyre nagyobbnak (Varga 2004, Kézdi 2004), igazolva a gazdaság szerkezetének 1990 utáni megváltozását, a felsőoktatásra, illetve a diplomásokra vonatkozó vizsgálatok szükségességét.

Ehhez képest az iskolázottság, illetve az oktatás kérdéseinek elemzése sokáig meglehetősen kevés figyelmet kapott a területi kutatók körében. A témakör regionális vonatkozásairól inkább az oktatáskutatók tettek közzé tanulmányokat (például Forray–Kozma 1999), ám elemzéseik a területi kutatások kifinomultabb módszertani eszközei híján jobbra felszínesek maradtak. Az utóbbi években változni látszik a helyzet: a földrajzok, regionalisták, területi statisztikusok munkáiban is felbukkant a téma (Trócsányi 2002, Rechnitzer–Smahó 2005, Kramaricsné–Szekeresné 2007 stb.). Ám e tanulmányok jelentős része sem használja ki a téma adatforrásaiban rejlő lehetőségeket, s mélységük vagy területi részletezettségük sem mindig megfelelő.² Így számos lényeges kérdésfeltevés Nemes Nagy József 1980-as években közzétett – ám sajnálatosan kevés figyelmet kapott – munkáinak (Nemes Nagy 1980, 1988; Dériné 1980 stb.) megjelenése óta lényegében hiányzik a témakör irodalmából.

¹ Egyes vizsgálatok szerint kb. az 1970-es évek közepéig a *foglalkozási* szerkezet – elsődlegesen az iparosodás folyamatába való bekapcsolódás mértéke – volt a térségek helyzetének legfontosabb közvetlen meghatározója.

² Sajnos több esetben talákoztunk hibás adatértelmezésekből, gondatlan adatkezelésből és pontatlan vagy téves számításokból származó eredményekkel, illetve az ezekből levont hamis következtetésekkel is.

E „hiányzó” témák közé tartoznak az iskolázottság és a képzés regionális sajátosságainak időbeli változásaiával foglalkozó vizsgálatok, a hosszabb távú trendek elemzése (két népszámlálás közti intervallumnál hosszabb időtávot elemző utolsó tanulmány Nemes Nagy 1988-as – területi vonatkozások nélkül pedig Szukitsné 1993-as – munkája). Pedig e témában különös jelentősége van a hosszú távú vizsgálatoknak, hiszen a népesség iskolázottsági viszonyai lassan változnak, mivel az idősebb korosztályok révén az oktatási rendszer évtizedekkel korábbi viszonyai is tükröződnek a jelenlegi térségi különbségekben (Illés 2003), tartósan meghatározva ezzel a térségek fejlődési esélyeit. Az oktatás rövidebb távú folyamatainak elemzése ugyanakkor az egyenlőtlenségek jövőbeli alakulására vonatkozó előrejelzéseket tesz lehetővé. Tanulmányunkkal e hiányok részleges pótlására teszünk kísérletet. Elsőként az iskolázottságban mutatkozó területi egyenlőtlenségek fél évszázados trendjeit mutatjuk be átfogó jelleggel – különös tekintettel az 1990 utáni változásokra –, majd az oktatási rendszer növekvő fontosságú elemének, a felsőoktatásnak néhány kevésbé közismert területi jellegzetességét elemezzük.

1. táblázat

Az iskolai végzettség területi különbségeinek alakulása a Hoover-index értékei alapján különböző területi szinteken négyféle indikátor szerint, 1931–2005

(Százalék)

Időpont	Egyenlőtlenségek								
	a 15–X			a 18–X		a 25–X			a 7–X éves népesség és az általa elvégzett iskolai osztályok számának
	éves népesség és a közülük			éves népesség és a közülük		éves népesség és a közülük			
	legalább 8 általánost végzettek	legalább érettségi- zettek	befejezett felsőfokú végzettsé- gűek	népesség és az általa elvégzett iskolai osztályok számának	legalább 8 általánost végzettek	legalább érettségi- zettek	befejezett felsőfokú végzettsé- gűek	népesség és az általa elvégzett iskolai osztályok számának	
	megoszlása között – ORSZÁG (Budapesttel)				megoszlása között – VIDÉK (Budapest nélkül)				
	<i>Megyei szint (20 egység)</i>								
1931. jan. 1.	29,4	30,9	29,9	
1941. febr. 1.	29,9	30,9	32,0	
1949. jan. 1.	21,6	28,5	31,9	
1960. jan. 1.	12,7	24,1	30,7	..	6,3	8,8	10,3	..	
1970. jan. 1.	6,9	17,3	24,7	4,0	3,8	6,8	8,0	1,8	
1980. jan. 1.	4,0	13,5	21,2	3,0	2,5	4,9	5,8	1,4	
1984. okt. 1.	3,4	12,2	18,8	..	2,1	4,6	5,9	..	
1990. jan. 1.	2,6	11,2	18,0	2,7	1,6	3,9	4,4	1,0	
1996. ápr. 1.	1,9	11,1	17,4	..	1,3	3,7	4,7	..	
2001. febr. 1.	1,5	9,9	16,3	2,5	1,2	3,9	5,5	1,2	
2005. ápr. 1.	1,2	9,1	16,2	..	1,0	3,8	5,3	..	
	<i>Kistérségi szint (168-as beosztás)</i>								
1960. jan. 1.	16,1	29,6	35,2	..	11,4	20,9	23,1	..	
1970. jan. 1.	9,6	22,9	27,5	5,0	7,3	17,8	19,3	3,5	
1980. jan. 1.	6,3	18,9	24,8	4,2	5,5	15,8	19,0	3,2	
1990. jan. 1.	4,0	16,2	23,1	3,7	3,6	13,7	18,6	2,8	
2001. febr. 1.	2,2	15,0	22,9	3,7	2,0	12,5	19,3	2,8	
	<i>Települési szint (3048–3135 település)</i>								
1960. jan. 1.	19,2	34,2	39,2	..	16,5	30,9	33,6	..	
1970. jan. 1.	11,6	27,8	32,6	5,9	10,4	26,3	29,6	4,5	
1980. jan. 1.	8,0	23,6	29,8	5,1	7,9	23,0	28,0	4,3	
1990. jan. 1.	5,2	20,4	28,1	4,5	5,2	20,1	27,0	3,9	
2001. febr. 1.	2,8	17,9	27,0	4,4	2,8	17,0	25,9	3,8	

Forrás: 1931–1949 között Nemes Nagy (1988) számításai; 1960 és 2005 között a népszámlálások, illetve a mikrocenzus (1984, 1996, 2005) kiadványai, és a VÁTI adatbázisa (TEIR) felhasználásával saját számítások.

Egyenlőtlenségek az iskolázottságban: egy félévszázados nivellálódási folyamat megtorpanása

Az iskolázottságra vonatkozó – de annak inkább a *menyiségét* mérő – adatokról az 1920-as népszámlálástól áll rendelkezésre idősor Magyarországon, az iskolarendszer változásainak megfelelő fő kategóriák (legalább 8 osztályt végzetek, legalább érettségizettek, diplomások aránya, illetve a lakosság elvégzett iskolai osztályainak száma) pedig 1960 óta változatlanok, és a népszámlálási kiadványokban településsorosan is rendelkezésre állnak.³ Így minden évre többféle területi szinten, a mai területi beosztásoknak megfelelően is lehetséges a területi differenciák *mértékének* – azaz a különböző iskolai végzettségi fokozatokkal rendelkező csoportok térbeli koncentrátságának – pontos mérése. A különféle, többé-kevésbé eltérő egyenlőtlenségi koncepciót kifejező koncentrációs mutatók közül egyszerű számítási módja, súlyozott jellege s könnyű interpretálhatósága miatt a *Hoover-indexet* választottuk. Ez azt fejezi ki, hogy a vizsgált abszolút mérőszám – például a 25 éven felüli diplomások – hány százalékát kellene átcsoportosítani az átlagon felüli „diplomás-ellátottságú” térségekből az átlag alattiakba ahhoz, hogy eloszlásuk az adott területi szinten megegyezzen a viszonyítási alapként választott adat – példánkban a 25 éven felüli össznépesség – eloszlásával.

A számításokat kétféleképpen – az országos átlagokhoz és a Budapest nélküli vidéki átlagokhoz viszonyítva – is elvégeztük (1. táblázat), aminek oka az iskolázottság jellegzetes térbeli tagoltsága. Az iskolázottsági különbségek legfontosabb térbeli megjelenési módja ugyanis a *helyek* tagozódása, a településhierarchia; ehhez képest a *térségek* közötti, regionális különbségek mértéke mindig kisebb (Illés 2003). A településhierarchia menti különbség a magasabb iskolai végzettségi típusok felé, illetve időben visszafelé haladva törvényszerűen nő. A települési különbségek – ellentétben a regionális differenciákkal – bizonyos határig természetesnek mondhatók, hiszen a magasabb képzettséget igénylő munkahelyek, valamint a magasabb fokú képzés helyei is a nagyobb városokban koncentrálnak, innen terjednek szét a térben. Mindez azonban a Budapest versenytárs-nélküliségével jellemezhető Magyarországon oda vezet, hogy – különösen a korábbi időpontokban és a megyei-regionális szinteken – a Budapesttel számított országos átlagokat gyakran csak maga a főváros éri el: az országos átlaghoz viszonyító Hoover-index változásai tehát csupán a Budapest–vidék különbség alakulásáról tájékoztatnak. (Megyei szinten még 2001-ben is ez volt a jellemző nemcsak a diplomával rendelkezők, hanem a legalább érettségizettek arányát tekintve is!) A vidéki térségeken belül zajló differenciálódási folyamatokról tehát a *vidéki* átlaghoz viszonyított Hoover-indexek adnak csak eligazítást.

A *számítások eredményei* egyértelműen jelzik, hogy az 1940-es évektől 1990-ig folyamatos regionális kiegyenlítődés következett be az iskolázottságban. Ebben a különböző területi szinteken és a Budapest–vidék közötti, illetve a vidéken belüli folyamatokat tekintve sincs különbség. Azonban az egyes iskolázottsági fokozatokat tekintve annál

³ Sajnos az egyébként azonos módon felvett adatok közzététele népszámlálásenként némileg eltérő struktúrában történt. Ezért a bemutatott számításaink alapjául szolgáló megye-, illetve településsoros iskolai végzettségi alapadatsorok összeállítása és homogenizálása a több mint tízféle adatforrás használata ellenére egyes esetekben nem volt 100%-ig lehetséges. Az ebből adódó bizonytalanság mértéke azonban egyik esetben sem akkora, hogy a bemutatott eredményeket érdemben befolyásolná, netán a következtetések érvényességét megkérdőjelezné.

inkább van: a kiegyenlítődés ugyanis területi értelemben is az alsóbb fokozatokban indult meg. A legalább 8 osztály elvégzése, majd általánossá válása már az 1940-es évektől jelentős kiegyenlítődést, s a '60–'70-es évekre alapvetően nivellált térszerkezetet eredményezett, ami mára szinte abszolút érvényűvé vált. A kiegyenlítődés matematikai szűkszerúség is volt, hiszen 2005-ben a 14 évnél idősebb magyar lakosság 92%-a rendelkezett már 8 osztályos vagy azt meghaladó végzettséggel. Mivel pedig a 8 általánosnál kevesebbet végeztek fele 75 évnél idősebb volt 2005-ben, e mutatóban a területi különbségek már szinte kizárólag demográfiai, korszerkezeti okokra vezethetők vissza (például az előregedő aprófalvak esetében). S mivel a 20–75 éves korosztály 98%-a rendelkezik legalább 8 osztállyal, a különbségek néhány éven belül teljesen el fognak tűnni e mutató terén. Ám ennek nem lesz jelentősége: a „telítődés” ugyanis azzal jár, hogy a jelenség differenciáltsága mellett jelentőségét is elveszíti a társadalomban. (A 8 osztályos végzettség lényegében ugyanúgy értékesíthetetlen a munkaerőpiacon, mint a 0–7 osztály.)

A területi-társadalmi egyenlőtlenségek legfőbb választóvonalala napjainkban az iskolázottság tekintetében leginkább a *középfokú végzettséggel* való rendelkezés vagy nem rendelkezés között húzódik. Az érettségi terjedése, területi differenciáinak gyors csökkenése az '50-es években kezdődött, ám 1980-at követően lefékeződött. S bár a Budapest–vidék közötti, illetve a településhierarchián belüli különbségek csökkenése a rendszerváltást követően is fennmaradt, a nagytérségi közeledés 1990-ben gyakorlatilag leállt. Történt ez annak ellenére, hogy a középiskolai képzés és az érettségi terjedése 1990 után újra felgyorsult – a 18 évnél idősebb népességnek az 1990-es 29%-kal szemben már 43%-a rendelkezett vele 2005-ben – vagyis a szóródás lehetősége jelentősen csökkent.

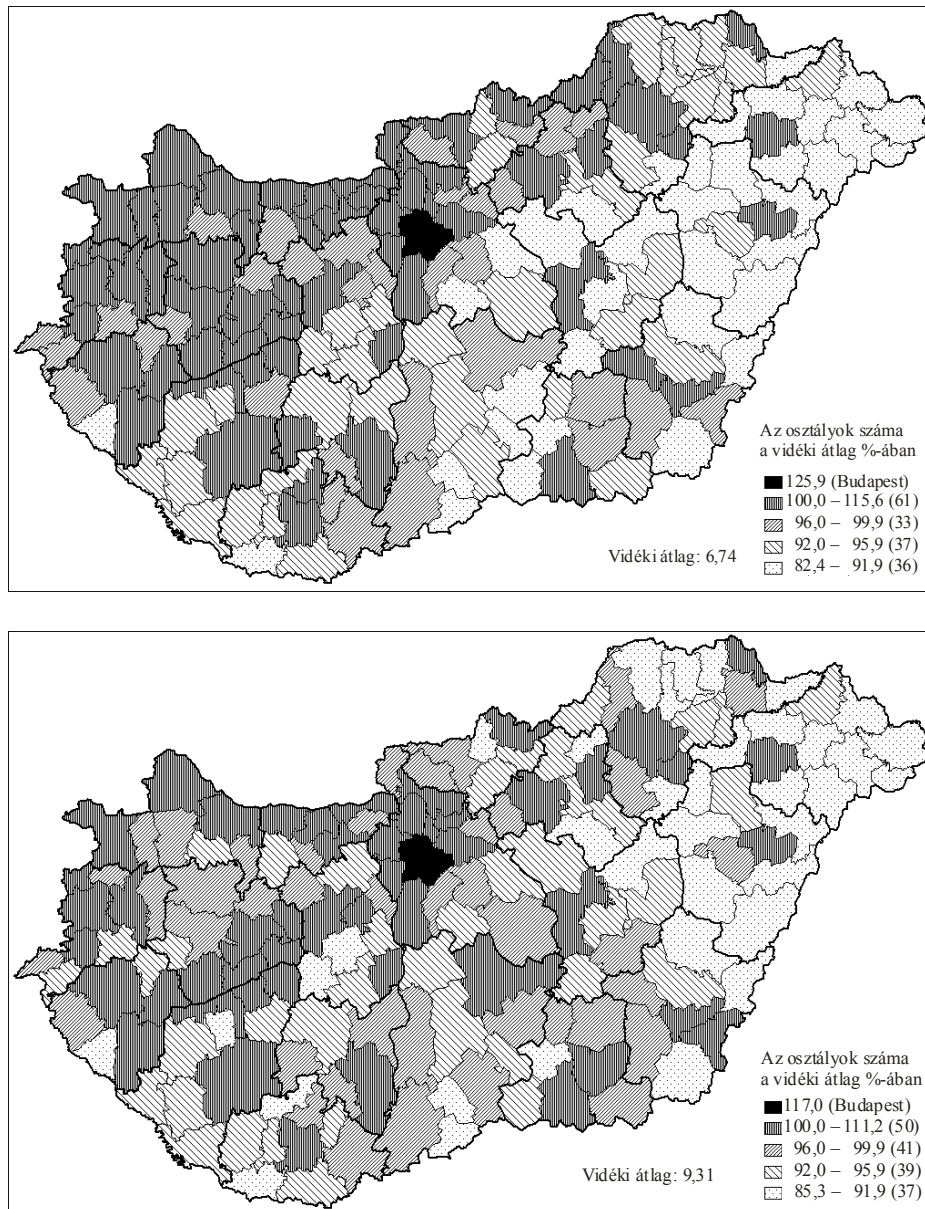
A *felsőfokú* végzettség területi kiegyenlítődése inkább csak a '60-as évektől vált érzékelhetővé, elsősorban a vidéki főiskolák tömeges megnyílásának köszönhetően. Ám már a következő évtizedben a legtöbb térségi szintet tekintve jelentősen lelassult e folyamat. S bár Budapest előnyének mérséklődése, valamint a települési szintű különbségek lassú csökkenése a rendszerváltás után is folytatódott, a megyék és kistérségek között a kiegyenlítődés megállt, sőt az indexek értékei kisebb differenciálódásról tanúskodnak.

Mindezek eredőjeként az iskolázottsági viszonyokat legkomplexebben jelző „*átlagos elvégzett osztályszám*” valamennyi területi szinten a negyvenes évektől 1990-ig tartó kiegyenlítődés leállítását, s a rendszerváltáskori egyenlőtlenségi mértékek stabilizálódását mutatja (az alacsonyabb képzési szinteken folytatódó kiegyenlítődést kivéve, ami azonban természetes demográfiai tényezők eredménye). Ez részben a rendszerváltással, a piaci viszonyok hatásával is magyarázható. Ám egy olyan szférában, mint az oktatásügy, amely ma is döntően állami szabályozás alatt áll, és egy olyan időszakban, amikor a magasabb képzési szintre jutás a korábnál jóval tömegesebbé vált – az érettségit adó középiskolákba járók aránya ma másfélszerese, a felsőoktatási hallgatók száma pedig négyszerese az 1990-esnek! – s a tudás társadalmi differenciáló szerepe folyamatosan nő, ez a trendtörés, a további kiegyenlítődés esélyének elmulasztása az egymást váltó kormányzatok oktatás- és területpolitikájának súlyos kritikájára ad okot.

Nem változott viszont az 1990 előtti folyamatok iránya a tekintetben, hogy a Budapest és a vidék között tapasztalható – korábban kiugró mértékű – egyenlőtlenségek szerepe fokozatosan csökken (bár így is ez a legmarkánsabb differencia), és a vidéken belüli, elsősorban makrotérségi különbségek súlya növekszik az iskolai végzettség területi egyenlőtlenség-rendszerében.

1. ábra

*A kistérségek relatív iskolai végzettségi szintje a 7–X éves népesség által átlagosan elvégzett osztályszám alapján
1970-ben (fent), illetve 2001-ben (lent)*

Forrás: 1970-re a VÁTI adatbázisa (TEIR), 2001-re a Területi statisztikai évkönyv 2004 alapján saját szerkesztés.

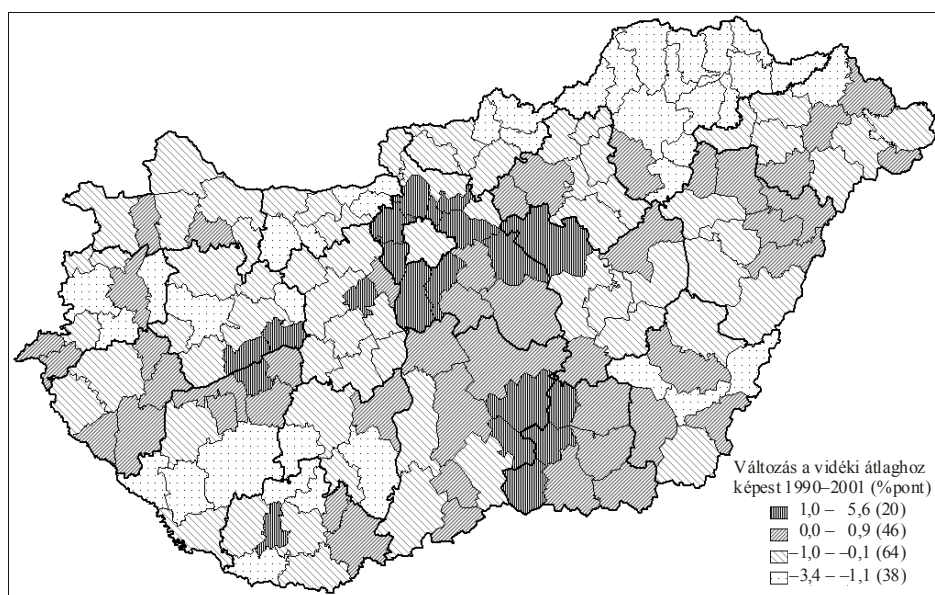
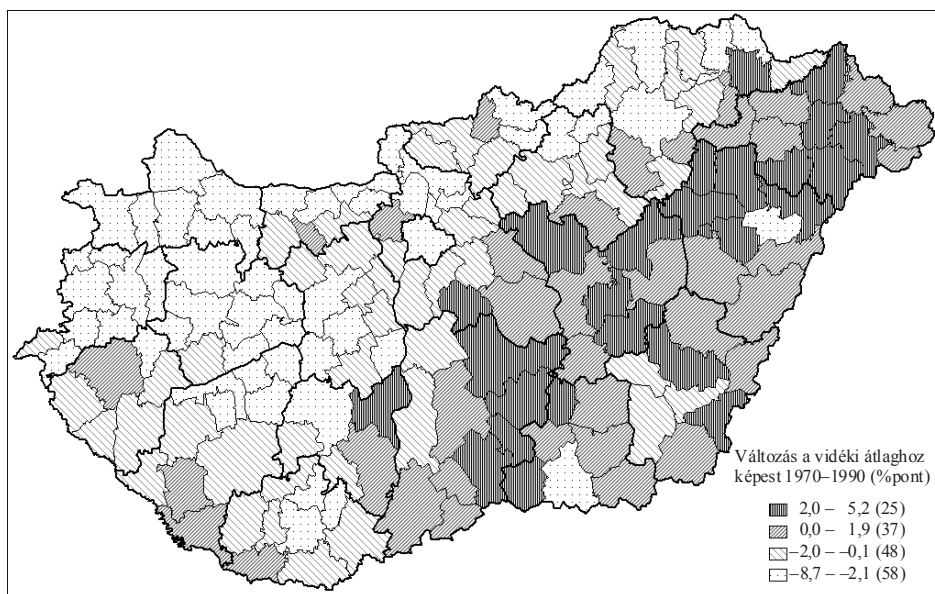
A – sajnos csak 1970-től – rendelkezésre álló osztályszámmutató lehetőséget nyújt az iskolázottsági egyenlőtlenségek, illetve változásuk *térbeli mintázatának* átfogó értékelésére is. A kistérségi szintű térképeken (1. ábra) jól látható, hogy Budapest és környéke után Észak-Dunántúl volt az a területe az országnak, amely tradicionálisan (még 1970-ben is) kitűnt magasabb iskolázottságával; hozzájuk csatlakozott a szocialista időszak első évtizedeiben az ipari tengely néhány észak-magyarországi térsége. A rangsor másik végén pedig az Alföld, különösen a Tiszántúl gyengén iskolázott térségei álltak ekkoriban: itt kizárólag a megyeszékhelyek s néhány iskolaváros térsége (Szarvas, Gyula, Hódmezővásárhely) rendelkezett kedvezőbb pozícióval. A kép alapvonásaiban az ezredfordulóra sem változott, bár a kiegyenlítődési trendre utal a markáns regionalizáltság oldódása: Észak-Dunántúl belső térségeinek romló, és Kelet-Magyarország néhány körzetének javuló helyezése a kistérségi rangsorban.

Sokkal árulkodóbb, de talán meglepő az iskolázottság *változását* bemutató két térkép (2. ábra). Az átlagos osztályszámadatnak a vidéki átlaghoz való közeledésével, illetve az attól való távolodásával jellemezhető térségek köre ugyanis 1970 és 1990 között, de kisebb mértékben 1990 és 2001 között is szokatlanul nagy regionális csoportosulást mutat. A térképek tanúsága szerint a szocializmus utolsó két évtizedében ha nem is túlfokú, de egyértelmű volt a kiegyenlítődés trendje. A „nyertes” térségek majdnem hiánytalanul adják ki az addig legalacsonyabb képzettségi szintű *Alföld* területét – kivételt csak a korábban is jó pozíciójú egyes megyeszékhelyek jelentenek –, míg Budapest és környéke, illetve a második legkedvezőbb helyzetű Észak-Dunántúl térségei szinte kivétel nélkül veszítettek iskolázottsági előnyükből. A kiegyenlítődési trendet mutatja a térségek iskolázottsági szintje és a következő időszakban bekövetkezett képzettségnövekedés mértéke közötti közepes–erős *negatív* korrelációs kapcsolat is. A 168 kistérség szintjén az elvégzett iskolai osztályszám 1970-es értéke és 1970–1990 közötti változása között például $-0,71$ volt az együttható értéke, vagyis zömmel az alacsony iskolázottságú térségekben nőtt jobban, a magas iskolázottságúakban pedig kevésbé a képzettségi szint.

1990-től alapvető változás történt: a kezdeti szint, illetve az 1990–2001 közötti változás mértéke között ugyanis lényegében nincs korreláció ($r=-0,05$), ami – megerősítve a Hoover-indexek elemzésének tanulságait – arra utal, hogy bár differenciálódás nem következett be a területi iskolázottsági viszonyokban, a korábbi kiegyenlítődés megállt. A „szürkeállomány” térbeli eloszlásában bekövetkezett változások ezzel együtt ismét csak nagytérségi mintázatot mutatnak: a folyamatok legnagyobb nyertese 1990 után a *budapesti agglomeráció* volt. A szuburbanizáció felgyorsulásának köszönhetően az agglomerációs gyűrű kistérségeiben élő népesség átlagos képzettségi szintje kiugró mértékben nőtt, miközben Budapest előnye formálisan is csak kismértékben, a dolog lényegét tekintve pedig egyáltalán nem csökkent. Az iskolázottsági változások alapján a másik nagy nyertes térségnek a *Budapest–Kecskemét–Szeged* tengely menti, mintegy száz km széles sáv mutatkozik – ennek közvetlen magyarázata döntően Budapest és Szeged felsőoktatási szerepkörének kiterjedésében keresendő –, illetve a Balaton térségének pozíciói javultak. A többi körzet többségének relatív helyzete valamelyest romlott a rendszerváltáskori állapothoz képest; komolyabb mértékű pozícióvesztés azonban csak ritkán, elsősorban az egykori szocialista nehézipar térségeiben – Borsod-Abaúj-Zemplén megye egészében, Kelet-Nógrádban, Komárom-Esztergom és Baranya egykori bányavidékeiben – következett be.

2. ábra

*A kistérségek relatív iskolai végzettségi szintjének változása a 7–X éves népesség által átlagosan elvégzett osztályszám alapján
1970 és 1990 (fent), illetve 1990 és 2001 (lent) között*

Forrás: 1970-re a VÁTI adatbázisa (TEIR), 1990-re saját számítások, 2001-re a Területi statisztikai évkönyv 2004 alapján saját szerkesztés.

Igazán lényeges változásnak azonban csak a budapesti agglomeráción belüli folyamatok hatása mondható. A Hoover-indexek számításának közbülső eredményeit elemezve egyértelműen megállapítható volt ugyanis, hogy a területi egyenlőtlenségi mutatók változási irányát *minden* végzettségi és térségi szintet tekintve a Budapestről kiköltöző (ám zömmel továbbra is a fővárosban dolgozó, annak gazdasági erejét növelő), igen magas arányban egyetemi diplomával rendelkező népesség határozta meg 1990 után, országos összesítésben és csak a „vidéket” tekintve egyaránt. A szuburbanizációs folyamatok hatása úgy summázható, hogy Budapest kiugró képzettségi előnye rohamos ütemben terjeszkedik ki a környezetére is – a 2005-ös mikrocenzus megyei adatai alapján Pest megye megelőzte Csongrádot a rangsorban –, s alakul át egyre inkább a budapesti *agglomeráció egészének* előnyévé (ennek reális megítéléséhez figyelembe kell venni, hogy a kiköltöző magasan képzett emberek nagy része továbbra is a fővárosban dolgozik, munkájával a fővárosi gazdaság erejét növeli).

Az országban évtizedek (évszázadok?) óta fennálló iskolázottsági differenciák azonban (a diplomások arányát tekintve) lényegében továbbra is „megszokott” képüket mutatják. Igaz, egy évtized alatt nem is következhet be nagyon jelentős változás a földrajzilag is immobil magyar társadalomban. Látható ugyanakkor az is, hogy az iskolázottsági viszonyok változásai alig mutatnak összefüggést a gazdasági sikerességgel. Erre utal, hogy a kilencvenes évek második felében gyors növekedést mutató dunántúli térségek zömének többé-kevésbé romlott a pozíciója az iskolázottsági rangsorokban, s az annak változásait leginkább meghatározó „diplomás-ellátottságban”. Csongrád ugyanakkor érettségizettjeinek és diplomásainak növekvő arányát továbbra sem volt képes gazdasági eredményekre konvertálni.⁴

Az iskolázottság ismertett területi különbségeit két, egymástól jól elkülöníthető tényezőcsoport alakítja: az *oktatási rendszer* teljesítményeinek területi különbségei, illetve a legalább ilyen súlyú *demográfiai* – döntően korösszetételi és vándorlási – hatások. Egy térség iskolázottsági viszonyainak átalakulása az elmúlt évszázadban általában két irányból történt. Az oktatási rendszer különböző szintjeinek expanziója előbb a fiatalabb korcsoportok magasabb képzettségén keresztül javította az iskolázottsági mutatókat, ám legalább ilyen fontos a sok évtizedes késleltetéssel bekövetkező változás, az alacsonyabban iskolázott idős korosztályok „elfogyásának” szerepe is. Ezeket az alapvető hatásokat módosította – egyes térségekben, például Budapest környékén gyorsan és/vagy nagymértékben, más esetekben lényegesen lassabban és kevésbé – a különböző iskolai végzettségű társadalmi csoportok eltérő mértékű és irányú migrációja.

A felsőoktatásba jutás területi egyenlőtlenségei az ezredforduló után

A népszámlálási adatokból csak 2001-ig követhető az iskolázottság területi egyenlőtlenségeinek változása, számos fontos – a képzettség szakmajellegére, „minőségi” értékre vonatkozó – információ pedig nem is deríthető ki belőle. Más adatforrásokból azonban – bár sajnos csak az *oktatási rendszer* területi hatásaira kiterjedően – részletes informáci-

⁴ Mindez arra is utal, hogy Magyarország ma még nem tekinthető posztmodern „tudástársadalomnak”. Az iskolázottság elemei közül egyelőre nem a diplomás népesség nagy aránya, hanem a legfeljebb 8 osztályt végzettek kis súlya fontosabb a területi fejlődés szempontjából.

ók nyerhetők, amelyekkel az eddig bemutatott összefüggések kiegészíthetők, sőt korlátozott érvénnyel ugyan, de a képzettségi egyenlőtlenségek jövőbeli változásának esélyeire vonatkozó előrejelzések is tehetők. Különösen indokolt a növekvő jelentőségű, az elmúlt két évtizedben hatalmas mennyiségi növekedést mutató, ugyanakkor jelentős belső átalakuláson is átmenő *felsőoktatás* részletesebb vizsgálata.

Az egyenlőtlenségek mértékének és területi mintázatának változása (2001–2007)

A felsőoktatás területi egyenlőtlenségeit mutató adatok részletesen a felvételekkel kapcsolatosan állnak rendelkezésre. Ezeket az Educatio Kht-től kaptuk, és az elmúlt 7 évre vonatkozóan (2001–2007) vizsgáltuk. Az itt közölt adatok az alapképzésre, a messterképzésre és az osztatlan képzésre (a korábbi években az egyetemi és a főiskolai képzésre) terjednek ki, és a *felvételek* számát tükrözik⁵.

Országosan a felvételek száma a 2. táblázat szerint alakult.

2. táblázat

A felsőoktatásba történt felvételek száma 2001 és 2007 között

Év	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Felvételek száma	104 831	116 084	115 189	116 387	110 349	100 514	87 135

A változás egyenlőtlenül oszlott el a különböző *tudományterületek* között. Az abszolút számok tekintetében a legjelentékenyebb veszteség a gazdaságtudományokat érte (12 722 fő, ami 39%-os visszaesés). A legnagyobb arányú csökkenés viszont az agrártudományok területén volt tapasztalható, ahol 57%-kal kevesebben jelentkeztek 2007-ben a maximális létszámhoz képest⁶.

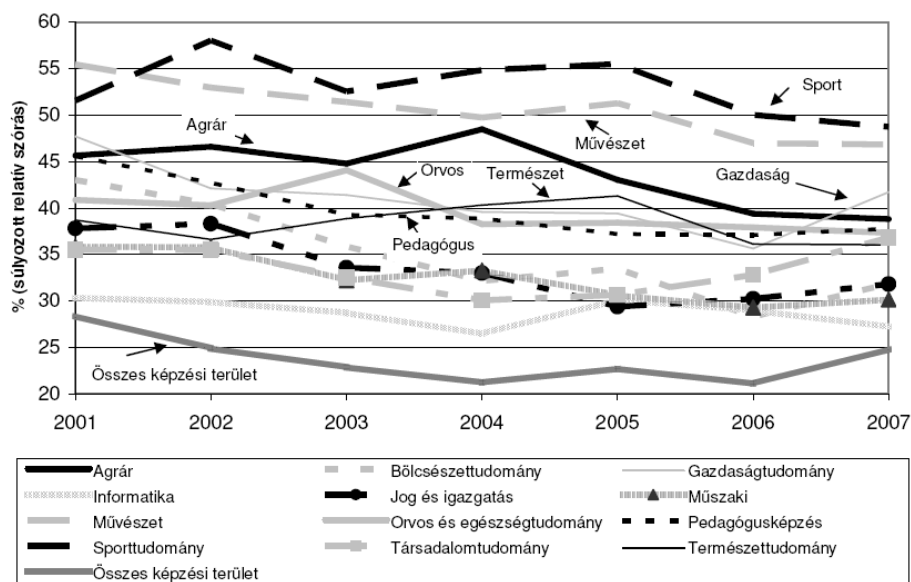
Az egyes szakterületekre felvettek területi koncentráltsága, illetve a változások mértéke is jelentősen eltért egymástól. Ezek mérésére most a súlyozott relatív szórás mutatóját használtuk: az egyes térségekből felvett hallgatók számát a 18–29 éves állandó népességhez viszonyítottuk, mivel ez a korosztály adja a felvettek kb. 85%-át (3. ábra).

⁵ A korábbi években előfordulhatott, hogy egy hallgató több képzésre is felvételt nyert. Az adatok a felsőfokú szakképzést nem tartalmazzák, s nem vettük figyelembe a külföldi vagy ismeretlen belföldi lakóhelyű hallgatókat sem.

⁶ A szakok képzési területekbe történő besorolása a több tudományterületet is magába foglaló szakok esetén (például földrajz–magyar szak) úgy történt, hogy a hallgatót fele-fele arányban számították be mind a két helyen.

3. ábra

A felsőoktatásba felvett hallgatók kistérségi egyenlőtlenségei képzési területek szerint (2001–2007)

Megjegyzés: felsőfokú szakképzés nélkül. Az Educatio Kht. adatai alapján saját számítás.

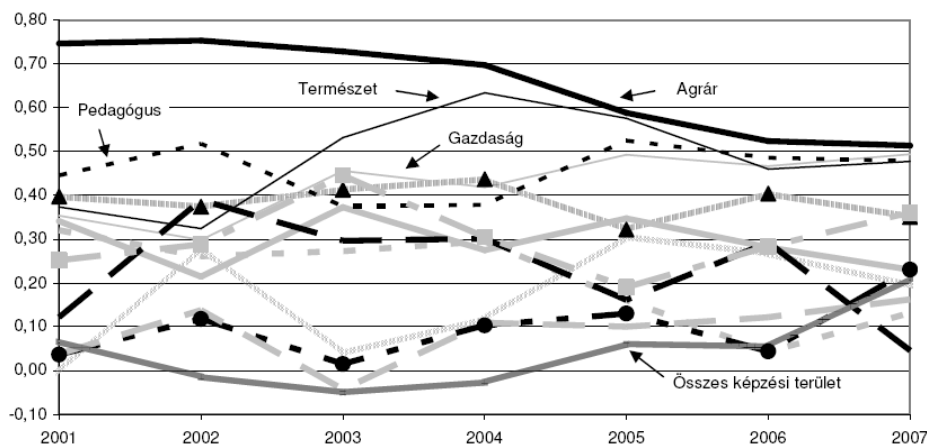
A legalacsonyabb szórásértékeket az összes tudományterületet magába foglaló adatsornál találtuk, hiszen az egyes tudományterületek közötti gyakran igen jelentős térségi különbségek kiegyenlítődnék. A legnagyobb értékeket azon képzési területeknél kaptuk, amelyekre kevés hallgató jelentkezett, és így a területi egyenlőtlenségek viszonylag magasnak adódtak. Ilyen a sporttudomány, illetve a művészet és művésztöközvetítés képzési terület, ahol a felvettek száma nem éri el az évi 2500 főt. Ugyanakkor figyelemre méltóak az agrártudomány, gazdaságtudomány, természettudományok és a pedagógusképzés magas szórásértékei, hiszen ezeken a területeken viszonylag magas a hallgatói létszám. Felvetődik a kérdés, hogy szükséges-e a felvételek számának a népességeloszlást tükröznie? „Ha a felsőoktatás egésze szempontjából ez a kritérium irreális és elvi-logikai alap nélküli is, néhány olyan képzési ág esetében, amely közvetlenül a lakosság «ellátását» végző szakembereket képez, feltétlenül ésszerű követelmény. Ilyen «népességorientált» ágazatai a felsőoktatásnak az orvos-, illetve a pedagógusképzés” (Dériné 1980). Eszerint meglepő, hogy a pedagógus- és az orvosképzés esetén is viszonylag magas szórásértékeket kaptunk.

A kistérségi szinten számított értékek azonban nem feltétlenül jelentenek súlyos nagytérségi aránytalanságokat, hiszen lehetséges olyan területi szerkezet, ahol minden megyében van kedvező és kedvezőtlen adottságú kistérség. Ezek a sajátosságok a területi autokorreláció módszere segítségével kutathatók, ami választ ad arra a kérdésre, hogy a hasonló adottságú kistérségek egymás közelében helyezkednek-e el. A számítás során az egyes kistérségek, illetve szomszédaik „hasonlóságát” vizsgáltuk, vagyis a kistérségek

népességarányos felvett hallgatói létszámait vetettük össze szomszédai ugyanezen átlagértékével.⁷ A területi autokorreláció tudományterületenkénti értékeit a 4. ábra mutatja.

4. ábra

Kistérségi szintű autokorreláció a felsőoktatásba felvett hallgatókra, képzési területek szerint (2001–2007)

Megjegyzés: felsőfokú szakképzés nélkül. A képzési területek jelölése a 3. ábránál megtalálható. Az Educatio Kht. adatai alapján saját számítás.

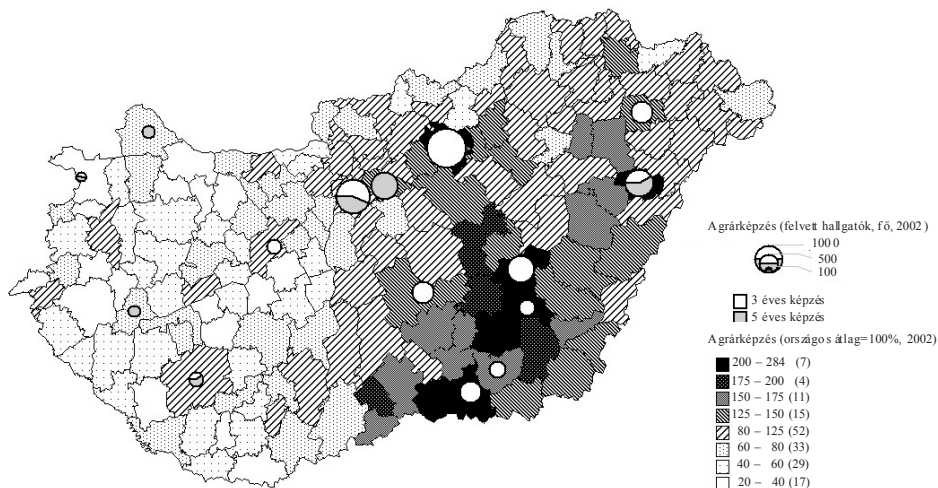
Az eredmények szerint a területi autokorreláció minden évben az agrárképzésben volt a legmagasabb, bár csökkenő tendenciát mutatva: 0,75 és 0,51 közötti értékeket vett fel, ami erős–közepes kapcsolatnak felel meg. Közepes korrelációt mutatott a vizsgált 7 év mindegyikében a pedagógusképzés, a műszaki és a természettudományi képzési terület. A legkisebb értékeket többnyire a tudományterületek összesített adatsora mutatta, ami arra utal, hogy szerencsére csak ritkán fordulnak elő homogén magas, illetve alacsony felvételi arányszámú kistérségekből álló nagyobb területek. Az egyes képzési területek különböző területi koncentrátsága mögött tehát eltérő tényezők állhatnak.

A következőkben két, sajátos „tér szerkezetű” tudományterületet elemzünk részletesebben. Az egyik az agrárképzés, ahol a drasztikusan csökkenő hallgatói létszámok mellett tartósan erős területi meghatározottság mutatkozik a területi autokorreláció értékei alapján, különösen a csak közvetlen környékükön népszerű agrárfőiskolák esetében. A másik a pedagógusképzés, ahol – bár ésszerű lenne a felvettek népességarányos eloszlása – a területi autokorreláció értékei mégis viszonylag magas térségi koncentrációra utalnak. A magas koncentrátságra ráadásul már három évtizeddel ezelőtt is fennállt (Dériné 1980), sőt a pedagógusképzés esetében a mainál is koncentráltabbak voltak a jelentkezések, illetve a felvételek.

⁷ Szomszédnak a 32 km-es körön belül elhelyezkedő kistérségeket tekintettük. Ezen belül már minden kistérségnek van szomszédja, mégpedig átlagosan öt másik kistérség.

5. ábra

Az agrárképzésre felvettek aránya a 18–29 éves lakossághoz képest, az országos átlag százalékában, az agrárképzés telephelyeinek feltüntetésével, 2002

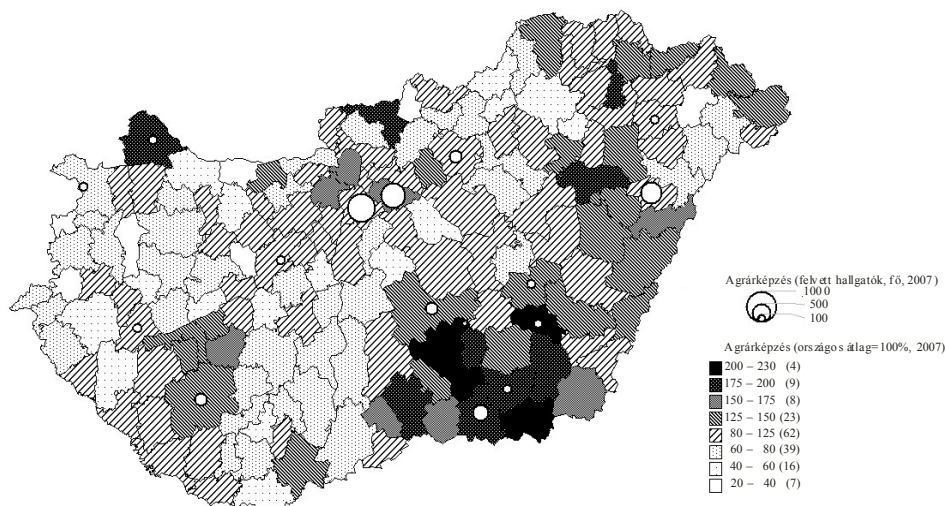
Forrás: az Educatio Kht. adatai alapján saját számítás.

Az ezredfordulót követően az *agrárképzésben* – noha a felvételi létszám kevesebb mint felére csökkent – a területi arányok csak kisebb mértékben módosultak (5–6. ábra). A 2002-es adatokat ábrázoló térképen összefüggő térségek rajzolódnak ki. Az agrárképzésre felvettek aránya igen magas volt az ország DK-i részében – helyenként az országos átlag 2-szeresét is meghaladta –, míg a nyugati országrészben nem akadt olyan kistérség, amely az országos átlagot 25%-nál nagyobb mértékben felülmúlta volna. A térképen feltüntettük az agrárképzést folytató intézmények hallgatói létszámadatait is, amiből jól érzékelhető, hogy ez az eloszlás követte az agrárfelsőoktatás területi szerkezetét, amely szintén az ország DK-i részére összpontosul. Bizonyos mértékig logikus ez, ám mégsem tekinthető szerencsésnek, hogy 2002-ben az agrár-felsőoktatási hallgatók 73%-át képezték a Dunától keletre, s mindössze 13-13%-át Budapesten, illetve a nyugati országrészben. Ezt az aránytalanságot részben enyhítette, hogy a keleti országrészben a hároméves képzést folytató intézmények vannak túlsúlyban, míg Budapesttől nyugatra az egyetemek dominanciája figyelhető meg.

2007-re érzékelhetően csökkent az agrárképzésbe felvettek térbeli koncentráltasága (6. ábra). Ebben az évben már a nyugati országrészben is felbukkannak olyan térségek, ahonnan népességarányuknál magasabb százalékban kerülnek be hallgatók az agrár-felsőoktatásba. Az ötéves képzést folytató, Budapesttől nyugatra fekvő intézmények relatív súlya nőtt: ezek környezetéből – legalábbis az országos arányokhoz képest – többen jelentkeznek agrárképzésre. Jelzi ezt az is, hogy a döntően egyetemi képzettséget nyújtó nyugati országrész az agrárképzés teljesítményének már 21%-át adta 2007-ben, míg a keleti országrész súlya 73%-ról 57%-ra csökkent. Ez az arányváltozás tehát – melyet elsődlegesen a gyöngyösi főiskola kapacitásainak drasztikus csökkentése okozott – a területi szempontból célszerűnek, a gazdasági adottságokhoz igazodónak látszik.

6. ábra

Az agrárképzésre felvettek aránya a 18–29 éves lakossághoz képest, az országos átlag százalékában, az agrárképzés telephelyeinek feltüntetésével, 2007

Forrás: az Educatio Kht. adatai alapján saját számítás.

A *pedagógusképzésbe felvettek*⁸ esetében a területi koncentráció ugyan csökkent az elmúlt években, ugyanakkor a területi autokorreláció nem mutatott jelentős változást (értéke 0,37 és 0,52 között ingadozott az elmúlt években), ezért csak a legmagasabb, 0,52-es területi autokorrelációval jellemezhető, 2005-ös évre vonatkozó térképet mutatjuk be (7. ábra). Jól látható, hogy a 18–29 éves népességhez viszonyítva a legnagyobb arányban itt is a vidéki főiskolák környékéről kerültek ki a felvett hallgatók. Különösen igaz ez azokban az esetekben, amikor az adott kistérségben a pedagógusképzés az egyetlen lehetőség arra, hogy közeli felsőoktatási intézménybe kerüljenek a helybéliek. Megfigyelhető továbbá egy markáns É–D ellentét. Az északi országrészről csak két felsőoktatási intézmény gyakorolt akkora vonzóerőt a környezetére, hogy onnan az átlag felett kerültek be hallgatók a pedagógusképzésre. Ez a váci székhelyű Apor Vilmos Katolikus Főiskola, illetve a Miskolci Egyetem sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskolai Kara. Mindez a pedagógusképzés alacsony rangjára is utal: az ebben való részvételért a legtöbb felvételiző nem hajlandó nagyobb távolságokat megtenni.

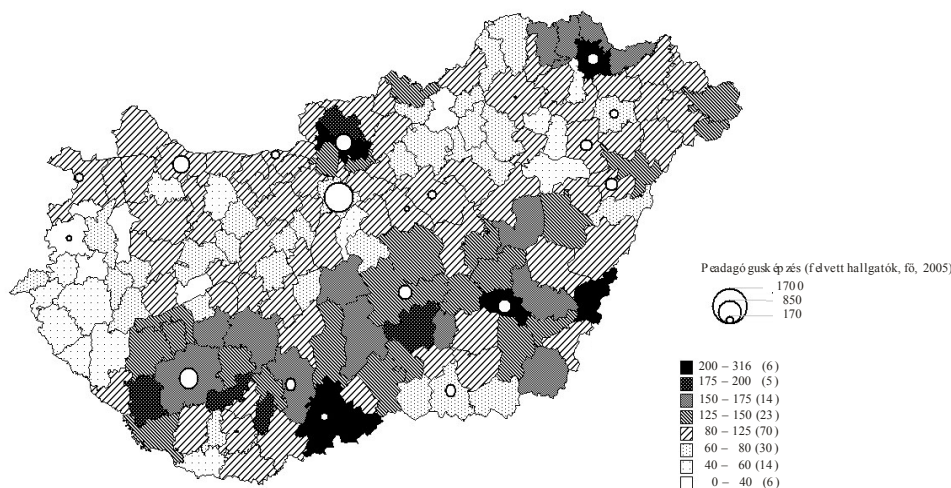
A két példa megerősíti azt az összefüggést is, hogy az egyes felsőoktatási szakterületekre bekerülők térbeli koncentráltságának mértékét ma sem csak a gazdasági igények vagy a régió munkaerőpiacának elvárásai határozzák meg, hanem a képzőhelyek földrajzi elhelyezkedése és a bennük folyó oktatás szakterületének sajátosságai. Utóbbi szempont alapján pedig a vidéki főiskolák többsége – az agrár- és a pedagógusképzést is ideértve – a legerőteljesebben „távolságfüggő” intézmények közé tartozik (Telbisz 2006): elsődlegesen csak a képzőhely közelében élők számára „érdekes”, ugyanakkor ezen keresztül

⁸ A pedagógusképzésbe (a pedagógusképzés alapszaknak megfelelően) a gyógypedagógus, az óvodapedagógus és a tanító képzési ágakat sorolják, az általános és középiskolai tanárképzés más szakterületen szerepel.

egyszersmind „értelmiségmegtartó” szerepe van. Így a felsőfokú végzettségben mutakozó területi egyenlőtlenségek csökkentésében igen fontos, pozitív hatású intézményekről van szó.

7. ábra

A pedagógusképzésre felvettek aránya a 18–29 éves lakossághoz képest, az országos átlag százalékában, a pedagógusképzési helyek feltüntetésével, 2005

Forrás: az Educatio Kht. adatai alapján saját számítás.

A felvételi arányszámok területi különbségeinek tényezői

A felsőoktatásba történő felvétel területi egyenlőtlenségei nemcsak „minőségi” értelemben, a képzési területek közötti megoszlást tekintve, hanem az *összes felvételre* vonatkozóan, a legegyszerűbb mennyiségi mutatókat tekintve is meglepően nagyok (3. ábra, 3. táblázat): a felsőfokú végzettségben mutakozó területi egyenlőtlenségek újratermelődése vagy megváltozása tehát jelentős részben már a felsőoktatásba való bejutásnál eldől.⁹ A továbbiakban e nagyfokú területi differenciák magyarázatát kíséreljük meg.

3. táblázat

A felsőoktatásba történő felvételek területi különbségei Magyarországon (2002–2006 átlaga)

(Százalék)

Megnevezés	Országos átlag	Főváros	Legjobb megye	Legjobb kistérség	Legrosszabb megye	Legrosszabb kistérség
Felvételek a 18–29 éves népességhez képest	6,7	8,8	7,3	9,1	5,8	3,2
A térség neve		Budapest	Csongrád	Nyíregyházi	Somogy	Enyingi

⁹ Az eddigiekhez hasonlóan most sem térünk ki arra, hogy a felvételek terén mutakozó egyenlőtlenségek mennyiben származnak a jelentkezések eltérő arányaiból, s mennyiben a felvételin való szereplés esetleges térségi különbségeiből. Mint-hogy azonban a megyei adatok szerint a felvételi teljesítményekben viszonylag kicsi az eltérés, a nagyobb szerepet minden bizonnyal a jelentkezések különbségei játsszák.

„A területi elszigeteltség és a családok aktuális jövedelmi helyzete közvetlenül is korlátozza a továbbtanulási esélyeket” (Kertesi – Kézdi 2005). További korlátozó tényező az iskolázatlanság, a munkanélküliség és a társadalmi kirekesztettség is. Az idézett szerzők szavai ugyan a középiskolai továbbtanulással kapcsolatban fogalmazódtak meg, ezek érvényesek a felsőoktatásra is. Bár a felsőoktatásba belépők köre jóval szelektáltabb a középiskolásokénál, a kulturális és anyagi pozíció, a munkaerő-piaci háttér az ő lehetőségeikre is hatással van (Lannert 2003). A felsőoktatási intézménybe felvett hallgatók 18–29 éves népességhez viszonyított arányának¹⁰ kistérségenkénti különbségeit ezért elsődlegesen a térségi képzettségi viszonyokat legteljesebben reprezentáló átlagos elvégzett osztályszám (2001), a gazdasági, anyagi helyzetet szemléltető egy főre jutó jövedelem (2006) és a munkanélküliségi ráta (2006. december) adataival kíséreltük meg magyarázni. Ezekon túl egy, a felsőoktatási intézmények elhelyezkedésének hatását reprezentáló, egyszerű térparaméteres adatot is kiválasztottunk:¹¹ a legközelebbi felsőoktatási intézménynek otthont adó település légvonal távolságát a kistérség 18–29 éves népességének súlypontjától (2006). Hiszen az intézményválasztást – csakúgy, mint azt, hogy mely településeken helyezkednek el a végzett diplomás szakemberek – befolyásolja a felsőoktatási intézmény földrajzi helye is.

A figyelembe vett tényezők közül az iskolázottság mutatója áll a legszorosabb kapcsolatban a felsőoktatásba felvett hallgatók arányával: a lineáris korrelációs együttható értéke a vizsgált kistérségi szinten 0,8 fölötti. Az iskolázottsági szint vezető szerepe, sőt még hatásának erőssége sem meglepő. A térségi képzettségi viszonyok, amelyek burkolatlan magukban foglalják a kulturális háttér jellemzőjét is, más vizsgálatok szerint is a leginkább szignifikáns hatású tényezői a továbbtanulásnak (például Varga 2004). Voltaképpen annak a társadalmi ténynek a területi vetületével állunk itt szemben, amit mások mellett P. Bourdieu (1978), a hazai szociológusok közül pedig Ferge Zsuzsa (1972) már a '70-es években megfogalmazott és elemzett: hogy az iskola, és ezen belül a továbbtanulás a társadalmi, különösen pedig a kulturális egyenlőtlenségek újratermelődésének központi fontosságú csatornája. Mindez esetünkben azt jelenti, hogy a magasabban iskolázott szülők gyermekei nagyobb eséllyel jutnak a felsőoktatásba: ebből pedig egyenesen következik az is, hogy a magasabb iskolázottsági szintű, több képzett ember lakóhelyeként szolgáló térségekben kerülnek többen a felsőoktatásba. Mégis, érdemes felhívni a figyelmet, hogy az adatok szerint ez az összefüggés az elmúlt években – a felsőoktatásban részt vevők számának többszörösére bővülése ellenére – sem vesztett erejéből: a felsőoktatás expanziója egyes várakozások ellenére sajnos nem járt a területi esélykülönbségek csökkenésével. Ez pedig a területi előnyök és hátrányok „megszokott”, alapjában évtizedek óta alig változó rendjének, a hazai területi egyenlőtlenségi mintázatnak a további fennmaradását vetíti előre a következő évtizedekre is.

Erős-közepes együttmozgás (0,61) figyelhető meg a kistérségek felvételi arányszámai és jövedelmi helyzete között is, ami elsődlegesen a területi-társadalmi egyenlőtlenségrendszer legfontosabb dimenzióinak – az anyagi-jövedelmi és a kulturális-iskolázottsági tényezőknek a bevezetőben már említett konzisztenciájára, a különböző típusú területi

10 Az egyes évek közötti véletlen ingadozások hatását kiszűrendő a 2002–2006. évek átlagával számoltunk.

11 A felsőoktatási intézmények körét nem székhely szerint, hanem a kihelyezett karok, tagozatok figyelembevételével alapítottuk meg, ha az adott településben minimum 500 hallgató képzése folyt.

előnyök és hátrányok egymást erősítő hatására vezethető vissza. Nincs ilyen szoros összefüggés a felvett hallgatók aránya és a munkanélküliségi ráta között, de a gyenge-közepes erősségű negatív előjelű együttmozgás (-0,42) így is utal a hátrányos helyzetű térségben élők felsőoktatásba való belépésének nehézségeire. Hasonló erősségű (-0,48) kapcsolat mutatkozik a legközelebbi felsőoktatási intézmény távolsága és a felvételi arányszám között, igazolva az egyetemek, főiskolák elérhetőségének szerepét a felsőoktatásba kerülés esélyeiben. Ez megint csak egy társadalmi természetű összefüggés területi kifejeződéseként értékelhető, hiszen a szóba jöhető intézmények elhelyezkedése, lakóhelytől való távolsága az egyéni motivációk között is előkelő helyen szerepel (Polónyi 2004). Ugyanakkor figyelmeztető jel is: a felsőoktatási intézmények sokak által szorgalmazott integrációja, térbeli koncentrálódása, vagy akár a felvételi rendszer 2007-es, a nagy egyetemi központokat preferáló és vidéki főiskolák többségét hátrányosan érintő változásai a területi esélyegyenlőtlenségek további növekedését is eredményezik. A figyelembe vett magyarázóváltozók egymás között is erős, szignifikáns együttmozgást mutatnak, közvetlenül is jelezve a tényezők kölcsönös meghatározottságát, a különböző jellegű társadalmi-gazdasági jelenségek területi különbségeinek egymást erősítő karakterét (Nemes Nagy 2003, Telbisz 2006) (4. táblázat).

4. táblázat

Korrelációs kapcsolatok a felvételi arányszám és a magyarázó tényezők között

A felvett hallgatók aránya	1,00				
Átlagos elvégzett osztályszám	0,80	1,00			
Egy főre jutó jövedelem	0,61	0,89	1,00		
Munkanélküliségi ráta	-0,42	-0,72	-0,79	1,00	
A felsőoktatási intézmény távolsága	-0,48	-0,63	-0,55	0,52	1,00
	A felvett hallgatók aránya	Átlagos elvégzett osztályszám	Egy főre jutó jövedelem	Munkanélküliségi ráta	A felsőoktatási intézmény távolsága

A magyarázó tényezők együttes hatását lineáris regressziós modellben is vizsgálhatjuk. A vizsgálatba bevont független változók összesített magyarázóereje csak kevéssel magasabb ($R^2=0,73$), mint az átlagos elvégzett osztályszámé önmagában ($R^2=0,64$). Az, hogy az iskolázottság mutatója szinte egymaga „uralja” a modellt, a kulturális tényező már említett meghatározó erejére utal, amely közvetett módon más társadalmi-gazdasági jelenségeket is alakít. Az ebből következő összefüggő változórendszer viszont magas torzítóhatással (multikollinearitással) jellemezhető, így a modell érvényessége megkérdőjelezhető.

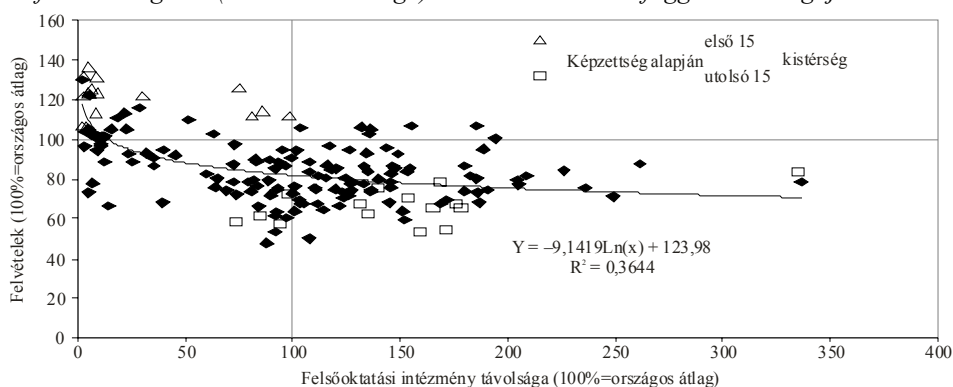
Emellett az is kiderül, hogy – gyenge láncszemként – a legközelebbi egyetem, főiskola távolsága nem járul hozzá szignifikánsan a felsőoktatásba belépők arányszámának magyarázatához. E két változó adatainak szórásdiagramja azt jelzi, hogy nem lineáris kapcsolattal van dolgunk – ezért sem illeszkedik a távolságtényező az előbbi regressziós modellbe. Egy logaritmikus trendvonal megfelelőbben írja le az összefüggést, de egyben azt is sugallja, hogy a képzőhely léte vagy nemléte önmagában is magyarázza a felvételi arányszámokat. Ezt a képet árnyalja tovább az intézménytől való távolság.

A szórásdiagram lehetőséget ad egy keresztábra felállítására is. A keresztábra osztótengelyét mind a legközelebb fekvő felsőoktatási intézmény távolsága, mind a felvett hallgatók 18–29 éves korosztályra vetített aránya esetében az adatsorok átlagánál vettük

fel (20 kilométer, illetve 6,7%).¹² A legközelebbi egyetemtól, főiskolától mért távolságát-
lagot egyszerű számtani átlagként számítottuk. A legtöbb kistérség legalább másodfokú
szomszédsági kapcsolatban van valamely felsőoktatási központnak otthont adó térséggel
– azaz, ha a kistérségben és szomszédos kistérségeiben nincs is, legalább ezek szomszéd-
jaiban működik minimum 500 főt képző felsőoktatási intézmény. Kivételt csak a más
tekintetben is leginkább periférikus helyzetű Csenger és Fehérgyarmat térségei jelente-
nek, s az ő esetükben a legmagasabb a minimális intézményi távolság is: 68,5, illetve 69
kilométer. A felvételi arányszámokat tekintve nincsenek ilyen szélsőséges esetek.

8. ábra

*A legközelebbi felsőoktatási intézmény távolsága és a 18–29 éves korosztályból
felvett hallgatók (2002–2006 átlaga) száma közötti összefüggés kistérségi jellemzői*

A keresztábrát tekintve (8. ábra) legkedvezőbbnek azon kistérségek helyzete nevez-
hető, amelyek közel fekszenek valamely felsőoktatási központhoz – legtöbb esetben
maguk is otthont adnak ilyennek –, és magas a felvételt nyert hallgatók lakosságszámhoz
viszonyított aránya is. Idetartozik Budapest, valamint a legjelentősebb vidéki felsőoktató-
si központok térsége, Győrtől kezdve Pécsen és Szegeden keresztül Miskolcig. Ebbe a
csoportba tartoznak azon térségek is (elsősorban a budapesti agglomeráció északi része),
ahol a kedvező humán erőforrás-adottságok mellett kiemelkedően nagy a felsőoktatási
potenciál, azaz több, nagyobb vonzerőt kifejteni képes egyetem és főiskola közelségében
fekszenek (Telbisz 2007).

A kistérségek relatív többsége átlag alatti felvételi arányszámokkal rendelkezik, és a
legközelebbi felsőoktatási intézmény is viszonylag távol esik tőle. A minden szempont-
ból legkedvezőtlenebb helyzetű térségek – a hazai területi folyamatok tartós vesztesei,
lemaradó területei – alkotják ezt a csoportot (nagy részt Északkelet- és Dél-Magyar-
országon, valamint a dunántúli belső perifériákon), alátámasztva az összefüggést, a térsé-
gek társadalmi-gazdasági helyzetének, „státusának” a lakosság továbbtanulási lehetősé-
geit is döntően meghatározó szerepét.

Minimális ugyanakkor azon kistérségek száma, amelyek távolabb helyezkednek el a
felsőoktatási intézményektől, mégis magas felvételi arányszámokat mutatnak. Mindössze
öt térség, a Balassagyarmati, a Csongrádi, a Dombóvári, a Fonyódi és a Tiszaújvárosi

12 Az összehasonlíthatóság érdekében a szórádiagramon a változók értékeit az országos átlag százalékában adtuk meg.

kistérség alkotja ezt a kört. Közös jellemzőjük kevés akad: egyik részük számára azonban egy adott (nagyobb) távolságon belül több, változatos profilú intézmény nyújt viszonylag kedvező továbbtanulási kínálatot – például Csongrád a kiemelkedő délkelet-magyarországi, Tiszaújváros pedig a legnagyobb északkelet-magyarországi felsőoktatási központok metszéspontjában terül el – máskor azonban inkább a társadalmi tradíciók (például Balassagyarmat) vagy a jó jövedelmi helyzetű, iskolázott népesség (például Fonyód, Tiszaújváros) magyarázhatja a kivételes viselkedést.

Sajátos helyzetben vannak azok a kistérségek is, ahol vagy amelyek közelében van felsőoktatási intézmény, mégis alacsony az innen felvett hallgatók aránya. Ebbe a viszonylag nagyobb esetszámú csoportba tartoznak egyrészt azok a kisebb jelentőségű vidéki felsőoktatási központok (például Mosonmagyaróvár, Kaposvár, Baja vagy Mezőtúr), amelyek képzési profilja specializáltabb, illetve képzési kapacitása kisebb ahhoz, hogy a továbbtanulás megfelelő kínálatát jelentse. Hasonló árnyékterület rajzolódik ki Budapest és a nagyobb vidéki egyetemek környezetében is (például Miskolc, Debrecen vagy Pécs körül), ahol a képzési helyek kedvező elérhetősége hátrányos társadalmi helyzetű lakossággal párosul, amely nem tudja kihasználni a képzőhelyek közelségéből adódó lehetőségeket.

Az iskolázottság adatsorának első tizenöt és utolsó tizenöt helyezettjét kiemelve, az előbbieken során felvázolt jellegzetességek tovább árnyalhatók (8. ábra). Az átlagos elvégzett osztályszám a legnagyobb felsőoktatási központokban (Budapest és a nagy vidéki egyetemek köre), illetve azok kedvező adottságú környezetében (például Szentendre és Dunakeszi térsége) mutatkozik a legmagasabbnak, és a felvett hallgatók aránya is szinte ugyanezen térségekben a legmagasabb. A rangsorok másik végén azonban már nem ilyen egyértelmű a képzettség, elérhetőség és a felvételi arányszám kapcsolata: a felsőoktatásba való bejutás nem ott a legalacsonyabb, ahol a legrosszabbak a lakosság iskolázottsági viszonyai. Sőt, az Abaúj–Hegyközi és a Csengeri kistérségben annak ellenére viszonylag magas a felsőoktatásba jutók aránya, hogy az átlagos elvégzett osztályszám országosan az egyik legalacsonyabb. Mindez jól szemlélteti a jelenség összetettségét, elvben arra is utalva, hogy az általunk figyelembe vett társadalmi és intézményelérhetőségi tényezők ereje talán mégsem teljesen determinisztikus a felsőoktatásba való bejutás szempontjából, s hogy a felsőoktatási rendszer talán mégsem minden esetben a területi egyenlőtlenségek fennmaradásához–növekedéséhez járul hozzá. Ahhoz azonban, hogy ezt biztosan kijelenthessük, további információkat is ismernünk kellene. Azt például, hogy a képzés minőségi oldalát – tudományterületi összetételét, főiskola és egyetem közötti arányait stb. – tekintve is kedvező-e az említett néhány elmaradott kistérség helyzete, s hogy nemcsak a felvettek, hanem a végzettek között is magas arányokkal szerepelnek-e; főleg pedig azt, hogy a végzettek milyen arányban térnek vissza a diploma megszerzése után az elmaradott térségekbe. Félő, hogy ezekben a vonatkozásokban már nem állnak ilyen jól e „kivételes” kistérségek sem. Ezért a felsorolt szempontok, s további társadalmi jellemzők, kulturális hatások, egyéni motivációk figyelembevétele vezethet csak a (felső)oktatás és a területi egyenlőtlenségek kapcsolatrendszerét alakító mechanizmusok biztosabb értelmezéséhez.

IRODALOM

- Bourdieu, Pierre* (1978): Az értelmiségi hagyomány és a társadalmi rend megőrzése, In: Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése, Gondolat Kiadó, Budapest
- Déri Miklósné* (szerk.) (1980): A magyar felsőoktatás területi struktúrája. Felsőoktatási Ped. Kutatók., Bp.
- Enyedi György* (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Ferge Zsuzsa* (1972): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. Szociológia, 1.
- Forray R. Katalin – Kozma Tamás* (1999): Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitikai. (Kutatás Közben 225.) Oktatókutatási Intézet, Budapest
- Illés Iván* (2003): Oktatási rendszer. In: Perczel György (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor* (2005): A foglalkoztatási válság gyermekei. Roma fiatalok középiskolai továbbtanulása az elhúzódó foglalkoztatási válság idején. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek. MTA KKI, BWP, 2005/5.
- Kézdi Gábor* (2004): Iskolázottság és foglalkoztatottság. In: Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.): Munkaerőpiaci Tükör 2004. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- Kolosi Tamás* (1987): Tagolt társadalom. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kramarics Tiborné – Szekeres Jánosné* (2007): Az iskolázottság területi különbségei Magyarországon. Területi Statisztika, 4.
- Lannert Judit* (2003): A továbbtanulási aspirációk társadalmi meghatározottsága. In: Lannert Judit (szerk.): Hogyan tovább? Pályaválasztási elképzelések Magyarországon. Országos Közoktatási Intézet, www.oki.hu
- Nemes Nagy József* (1980): A felsőfokú továbbtanulás területi és településtípusok közötti esélykülönbségei. Területi Statisztika, 2.
- Nemes Nagy József* (1988): A szellemi élet térszerkezete. Tervgazdasági Fórum, 1.
- Nemes Nagy József* (2003): A fekvés és az iskolázottság hatása a területi egyenlőtlenségekre Magyarországon. In: Fazekas Károly (szerk.): Munkaerő-piaci Tükör 2003. MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- Polónyi István* (2004): A hazai felsőoktatás demográfiai összefüggései a 21. század elején. Kutatás Közben. Felsőoktatási Kutatóintézet, No. 255.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda* (2005): A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben (KTI Könyvek 5.) MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- Szukicsné Serfőző Klára* (1993): Iskolázottságunk alakulása a népszámlálási adatok tükrében. (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései, 48.) KSH NKI, Budapest
- Telbisz Erzsébet* (2006): A képzés és képzettség magyarországi térszerkezetének jellemzése számítástechnikai módszerekkel. Diplomamunka, ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék
- Telbisz Erzsébet* (2007): Az egyetemi felsőoktatás térszerkezetének modellezése. In: Bakonyi István, Rechnitzer János, Solt Katalin, Losoncz Miklós (szerk.): Tudásmenedzsment és a hálózatok regionalitása. SZIE, Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola
- Trócsányi András* (2002): Magyarország iskolázottsági térképe. In: Trócsányi András – Tóth József: A Magyarország kulturális földrajza II. Pro Pannónia Kiadó, Pécs
- Varga Júlia* (2004): A munkaerő-piaci ismeretek és várakozások hatása a felsőfokú továbbtanulási döntésekre. In: Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.): Munkaerő-piaci Tükör 2004, MTA Közgazd. Intézet
- Kulcsszavak:* képzettség, kiegyenlítődés, felsőoktatás, területi egyenlőtlenségek, képzési területek, társadalmi-gazdasági hatótényezők.

Resume

Education is one of the most important elements of social development and the way of regional disparities of opportunities. Inequalities in erudition have decreased a lot in the last decades in Hungary, as we consider the lower levels of education, while regional disparities of higher education remained significant. As a whole, they mirror disparities of social and economic framework, while these inequalities are much higher among branches of higher education, which, in general all have their proper spatial characteristics. Enrolment ratio to universities and colleges from a given area is determined by various factors of social life, among others the level of qualification as such, income position, unemployment status or accessibility. These elements are strongly interconnected and constitute a complex system, whose investigation helps to understand the role of culture in forming spatial frameworks.